

Ч. АЙТМАТОВДУН “ЖАМИЙЛА” ПОВЕСТИНДЕГИ ӨТМӨ МААНИЛҮҮ СӨЗ ЖАНА СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУУ БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЛОВ И СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ПЕРЕНОСНОМ ЗНАЧЕНИИ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА “ДЖАМИЛЯ”

DISTINCTIONS IN USING OF TRANSITION WORDS AND PHRASES IN THE CH. AITMATOV'S STORY “JAMILA”

Аннотация: Бул макалада Ч. Айтматовдун «Жамийла повестинин тилин лингвостилистикалык аспектиде өтмө маанидеги сөздөрдүн колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: номинативдик маани, өтмө маани, ойдун таасирдүүлүгү, сөз, сөз айкашы, сүйлөм.

Аннотация: В статье проведён разбор употребления слов с переносным значением в лингвостилистическом аспекте в произведении Ч.Т. Айтматова “Джамила”.

Ключевые слова: Переносные значения слов, номинативные значения слов, впечатляющие слова, действительность мысли, предложение.

Abstract: In this article the lingual-stylistic aspects of phrases and word combinations from Ch. Aitmatov's story “Jamila” were analyzed.

Key words: nominative value, consequence of the idea, words and word combinations, sentences.

Сөздөрдүн түз мааниси объективдүү дүйнөдө жашаган нерселердин, көрүнүштөрдүн белгилүү бир түшүнүк катарындагы жеке атоосуна негизделет [8: 51]. Ал эми өтмө маани номинативден же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени образдуу жана эмоционалдуу туюндурат. **Номинативдик маани** - тигил же бул түшүнүктү билдирүүчү бирдик. Тактап айтканда, кандайдыр бир нерсенин атын атаганда адамдын көз алдына тартылуучу алгачкы элести туюндуруучу уютку маани. **Туунду маани** - номинативден улам пайда болот да, алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, башкача айтканда, ассоциативдик, аналогиялык, функционалдык окшоштуктары болуп эсептелет. Туунду маани менен номинатив кандайдыр бир табигый жактан байланышып турса, өтмө маани менен номинативдин же туунду маанинин ортосунда мындай тикеден-тике байланыш жок. Өтмө маани – сөздөрдүн өз маанисинен башка мааниге өтүп, баштапкы маанисинен башка нерселерди түшүндүрүп калышы.

Өтмө маани көп учурда оозеки кепте, акын-жазуучулардын чыгармаларында колдонулуп, андан кийин эл арасына тарай баштайт. Бирок мындай касиет өтмө маанидеги сөздөрдүн баарына эле таандык эмес, башкача айтканда, булардын айрымдары көркөм каражат катары белгилүү чыгармада гана жашап, эл арасына кеңири сине албайт. Сөздүн өтмө мааниси көркөм чыгармаларда атайын стилдик ыкма катары пайда болуп, бир жагына чыгарманын образдуулугун, көркөмдүүлүгүн камсыз кылса, экинчи жагынан кандайдыр бир деңгээлде сөздүк составдын маанилик жалпылыгына таасир этет. Ошентип, сөздү өтмө мааниде колдонуу менен, адам сезимин козгогон, образдуулук, экспрессивдүүлүк пайда болот, алардын семантикалык колдонулуу сферасы кеңейип, стилдик ар түрдүү фигуралар келип чыгат.

Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинен өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштары топтоштурулду. Жыйналган мисалдардын негизинде өзгөчө зат атооч, сын атооч, этиш сөз түркүмдөрү көбүрөөк өтмө мааниде колдонулган. Алар төмөнкүдөй негизде классификацияланды:

1. Зат атоочтун өтмө маанилүүлүгү;

2. Сын атоочтун өтмө маанилүүлүгү;

3. Этиштин өтмө маанилүүлүгү.

Жазуучу өз чыгармаларында зат атоочторду ар кандай жол менен башкача айтканда, сырткы окшоштугуна, функционалдык жалпылыгына, мезгилдик жана мейкиндик катышы, жекелик жана жалпылыгына карай ооштуруп, өтмө мааниде пайдаланган.

Өтмө маанидеги зат атоочтор кийинки пайда болгон өтмө маанилер боюча шарттуу түрдө болсо да төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлдү:

I. Адамдын дене мүчөсүн билдирген номинативдерден келип чыккан өтмө маанилүү сөздөр:

Кабырга. Бир башы арка омурткаларына туташып, экинчи башы төш сөөгүнө биригип, иймегирээк келген, дененин көөдөн жаккы бөлүгүндөгү ичке сөөктөр [5:637]. *Бир убакта Жамийла мени кабыргага түртүп, Даниярды карай көзүн кысып күлүп койду.* Бул сүйлөмдө “кабыргага түртүү” деген сөз айкашы түз мааниде берилди. *Көрсө, бул Жамийланын кабырга тууганы болгон айылдашы экен* [3:240]. Бул сүйлөмдө “кабырга тууган” алыскы тууганы, туугандыгы анча жакын эмес деген мааниде колдонулду.

Сөөк. Омурткалуу жаныбарлардын скелетинин бөлүктөрүн түзүүчү катуу зат [6: 406]. *Даниярдын жети атасына чейин сөөк сүрүштүрүп отуруп, туугандары ким экенин таап беришти* [3:207]. Бул сүйлөмдө “сөөк сүрүштүрүү” деген этиштик сөз айкашы “урук”, “уруу”, “туугандарын аныктоо” деген өтмө мааниде берилди.

Тырмак. Колу-буттун манжаларынын учундагы мүйүз сыяктуу бөлүгү [6:566].

Тырмактай. Кичинекей, кенедей [5:556]. – *А-а, кудай, ушу тырмактай неберебизге өмүр бергөр... Бел байлар союлдай жигиттерибиз алда кайда* [3:196]. Бул сүйлөмдө “тырмак” деген зат атоочко – дай мүчөсү уланып, “тырмактай” деген сын атооч өтмө мааниде “кичинекей” деген маани пайда кылды.

II. Айбанаттардын, жаныбарлардын аттарын жана дене мүчөсүн билдирген номинативдерден келип чыккан өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштары:

Мындай сөздөр чыгармада ар түрдүү айбандардын мүнөзүн адамдарга ооштуруп, шылдыңдоо, мактоо, жек көрүү, эркелетүү сыяктуу маанилерде пайдаланылган:

Ит - сүт эмүүчүлөрдүн тукумуна кирүүчү үй айбандарынын бири [5: 561].

Кампачы жаны чыккандай бакырды: - Ташта, ташта, дейм иттин баласы! [3: 219] Бул сүйлөмдө “иттин баласы” деген жемелөө маанисиндеги өтмө маани колдонулду.

Күчүк - иттин жана карышкырдын баласы [6: 854]. *Берки күчүгүм, Жайнагым болсо, өтө шайыр, ачык- айрым жигит болуп өстү* [4: 127]. Бул жердеги “күчүк” деген сөз эркелетүү, жакшы көрүү маанисиндеги “балам” өтмө маанини пайда кылды.

Бүркүт - аңчылыкка колдонуучу чоң жырткыч, алгыр куш [3:250].

-Бүркүтүм! Шаңшыган бүркүтүм! Бери болчу, көзүндү көрсөтчү [3:240]. Бул сүйлөмдө “бүркүт” деген сөзгө жак таандык мүчө уланып, “бүркүтүм” деген сөз “жакшы көрүү” маанисиндеги “баатырым”, “ишеничим” деген өтмө маанини пайда кылды.

Тулпар – мыкты, чаалыгып - чарчабас күлүк ат [6:536]. *Тулпар айланып үйүрүн табат, тууган жер, эл-журт оңойбу* [3:206]. Сүйлөмдөгү “тулпар” деген сөз “эр жигит” деген мааниде колдонулду.

Чулдук - буттары узун, ичке узун тумшуктуу, анчалык чоң болбогон саз кушу [6:672]. *Өзүнчө эле чукчулдуктай бүлүнүп, жорго байталды кыдыңдата бастырган жампыгый Оразматтын жанында тиги узун бойлуу аскер, салмагын соо бутуна салып, кандайдыр демити арыштап, унчукпастан калышпай келе жатты* [3:207].

Жазуучунун чыгармаларында жалаң гана реалдуу турмуштагы реалдуу жаныбарлар эмес, мифтик түшүнүктөгү жаныбар да учурайт.

Жин. 1. дин. Адамдарга ар кандай зыян келтире турган, табигый күчтөрдөн тышкаркы мифтик күч. 2. этн. Диний түшүнүк боюнча: элигип, өзүн – өзү унутуу даражасына жеткен абалга алып келүүчү кара күчтөр (бакшыларга карата) [5:510]. – *Сен эмне, бала, жиндеп кеттиңби, яа?* [3:221] Сүйлөмдө “жиндеп кетүү” деген сөз “элигип, өзүн – өзү унутуу” деген өтмө мааниде колдонулду.

III. Коомдук-социалдык көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү билдирген номинативдерден келип чыккан өтмө маанилүү сөздөр.

Мындай сөздөр да жазуучунун чыгармаларында бир топ активдүү колдонулган.

Бай.1. Мал-мүлктүү, дүнүйөлүү, бирөөнүн күчүнөн пайдалануучу адам, кедейдин карама - каршысы. 2. Ар түрдүү нерселерге, табигый же башка байлыктарга ээ, мол, арбын, көп [5: 172]. – *Эй, байлар, буудай нанды өзүңөр эле жей бересиңерби, бизге берериңер кайсы, болбосо сууга салабыз! – деп тамашалап айбат кылышты* [3:232]. Бул сүйлөмдө буудай оруктагы кыз- келиндерди “байлар” деп какшыктоо менен тамашага салып, алардын буудайынын көптүгүн өтмө мааниде берди.

Өлүк. Жашоосун токтоткон организм [6: 316]. *Жамийла бир убакта алдыда бара жаткан Даниярга кыйкырды. –Ой, сустайган неме, ырдап койсоң болбойбу? Жигитсиңби же өлүксүңбү?* [3:224]. Бул сүйлөмдөгү “өлүксүңбү” деп берилген суроодо Даниярга тамаша-чыны аралаш шылдыңдоо маанисиндеги өтмө маани пайда болду.

Жыйынтыктап айтканда, заттык маанидеги сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу чыгарманын тилинде көркөм каражат катары пайдаланылып, ар кандай стилистикалык оттенкторду, б.а., шылдыңдоо, мактоо, эркелетүү, ыраазы болуу сыяктуу маанилерди жарата алышат.

Чыгармада заттык маанидеги номинативдерге салыштырмалуу сындык, сапаттык маанидеги номинативдердин өтмө мааниде колдонулушу бир кыйла аздай сезилет. Буга далил катары колдонулган материалдарды алсак болот. Бирок мындай сөздөр да өтмө мааниде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Алар да чыгарманын табиятына өз таасирин тийгизе алат.

Жыйналган материалдардын негизинде мындай сөздөр төмөнкүдөй тематикаларга бөлүштүрүлдү:

Өңү-түстү билдирген номинативдердин өтмө мааниде колдонулушу:

Көк. Заттын өңү- түсү, көгөргөн түс [6:48]. *Капты алда качан эле тараптын четинен кулатып жиберсе болмок, ал анда арттагыларды да коюп кетпес эле, бирок өжөрлөнүп көгөргөн Данияр аны кылбады* [3:219]. Бул сүйлөмдө “көгөргөн” деген сөз “айтканын, ойлогонун бербеген өжөр”, “айтканынан кайтпаган кежир” деген өтмө маанини берди.

Бопбоз. Бир нерсенин өңү өчүп кетүү. *Өңү жууган чүпүрөктөй бопбоз, эриндери мурдагы күлкүнүн элесин сактаган бойдон чала ачыла берип, көзүн Даниярдан албай, телмирип калыптыр* [3: 219].

Көлөм, форманы билдирген номинативдердин өтмө мааниде колдонулушу: Чоң. Көлөмү боюнча зор, ири, кичиненин карама - каршысы [6: 664]. *Мен чоң үйдүн баласымын* [3:193]. Бул жерде үйдүн чоңдугу эмес, үй-бүлөлүк маселелер чечилүүчү үй жөнүндө кеп болуп, “негизги”, “башкы” деген өтмө маанини пайда кылды. Демек, сын атоочтор да өтмө мааниде колдонулууда табигый кубулуштарга мүнөздүү сапаттык белгилер адамдарга ооштурулуп, стилистикалык боёктуулуктун түрлөрүн пайда кылат. Сын атооч сөздөрдүн маанилери көбүнчө метонимия, снекдоха аркылуу ооштурулат.

Өтмө мааниде колдонулган этиштердин повестте берилүү өзгөчөлүктөрү:

Өтмө маанилүү этиштердин синтагматикалык функцияланышын изилдөө, анализделген сөздүн лексикологиялык спецификасын жана тексттеги колдонулуу өзгөчөлүктөрүн ачууга жардам берет. Этиш - татаал семантикалык сыйымдуу тилдик бирдик. Ал окурмандын кабыл алуу процессин билдирет.

Өтмө мааниде пайда болгон этиш сөздөр төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлдү.

- Апыртып ооштуруу аркылуу пайда болгон өтмө маанилүүлүк;
- Жансыз нерселерди жандандыруу аркылуу пайда болгон өтмө маанилүүлүк;
- Адамдарга мүнөздүү болгон кыймыл-аракетти, ал-абалды ооштуруп берүү аркылуу пайда болгон өтмө маанилүүлүк.

I. Апыртып ооштуруу аркылуу пайда болгон өтмө маанилүүлүк: Өрттөнүү. Курулушту, буюмдарды ж.б. өз кучагына алып алоолоп, жалындап күйгөн от [2:32]. *Кудай*

билет, бети дуулдап, өрттөнүп кеткен чыгаар, ал эмес, ал үчүн мен да оңтойсуздана түшүм [3:62]. Мында “кыйналып”, “уялып” деген маанини туюндурду.

Өлүү. Жашоосун токтоткон организм [6:316]. *Жеңем экөөбүздүн бул ойлобой кылган кылмышыбызга ушунчалык уялып, эсим чыкканынан денем өлүп калчылдап кеттим* [3:219]. Бул сүйлөмдө “өлүп” деген чакчыл этиш эч нерсе сезбей “өзүмдү жоготуп” деген маанини берди.

Эгерде жогорку сөздөрдү мынтип өтмө мааниде колдонбой, алардын ортосуна нейтралдуу маанидеги сөздөрдү пайдаланганда, төмөнкүдөй болмок:

Салыштырсак: бети кызарып – бети өрттөнүп, денеси эчтекени сезбей- денеси өлүп.

II. Адамдарга мүнөздүү болгон кыймыл- аракетти, ал-абалды ооштуруп берүү аркылуу пайда болгон өтмө маанилүүлүк: Мындай стилистикалык ыкма тил илиминде гистеропротерон же гирепратор деп аталат да, сүрөттөлүп жаткан көрүнүштү түз маанисиндеги логикалык байланыштуулугунун бузулганын көрсөтүүчү кептик фигура болуп саналат.

Кутуруу - кутур этишинин кыймыл атоочу [6:106]. – *Ошону айтам да! Согуштун кесепетинен камчынын уусуна сугарылбай кутуруп жүрбөйсүңбү!* [2: 25]. Бул сүйлөмдө “кутуруп жүрбөйсүңбү” деген татаал этиштин “кутуруп” деген бөлүгү баштапкы “акыл - эстен ажырап”, “жинди болуп” деген маанисинде эмес, “өрөпкүп”, “көөп”, “өз билгенин кылып” деген өтмө маанини туюндурган.

Бышкыр. Кошкурук аткандай же чүчкүрүп жиберген сыятуу таноо аркылуу дирилдете кыска катуу жел чыгаруу [5:327]. *Чөп маянанын түбүндө талтая жамбаштаган Осмон, шилекейлеген калбык ээрдин кекерлене чүйрүп, бышкырды:* [3: 201]. “Бышкырды” деген сөз өзүнүн баштапкы маанисинде жаныбарларга, жылкыга, койго байлыныштуу колдонулса, бул сүйлөмдө адамга карата терс көз караш билдирип, окурманга күлкү тартуулап, сүйлөмдүн экспрессивдүү – эмоционалдуулугун күчөттү. Салыштырып көрөлү: а) *жылкы бышкырды* (номинативдик маани); б) *Осмон бышкырды* (өтмө маани)

Чүйрүү. Жактырбаган, нааразы болгон кебетеде мурдун чүрүштүрүү, бети - башын бырыштыруу [5:676].

-Тигине мышык этке жетпей жатып сасык дейт... Мурдуңузду чүйрүбөй эле коюңуз! [3:201] Бул мисалда “мурдуңузду чүйрүбөй эле коюңуз” деген этиштик айкалыш, же фразеологизм аркылуу “теңсинбеген, жактырбаган адам болбой эле коюңуз” деген өтмө маанидеги маалымат берилди.

Ошентип, Ч. Айтматовдун “Жамийла” повестинде ар кыл сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөз жана сөз айкаштарынын өтмө маанилерде, жогорку чеберчиликте колдонулган учурларын көрүүгө болот. Мындан автордун көркөм кепти өз орду менен колдоно билүү жөндөмүн көрөбүз.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. (1998). Азыркы кыргыз тили. – Бишкек.
2. Ахматов Т.К., Өмүралиев С. (1990). Кыргыз тили. Фонетика, лексика. – Ф.
3. Айтматов Ч. (2008). Чыгармалардын жыйнагы 1- том. Повесттер, аңгемелер. -2-бас. – Б., Бийиктик, - б.382.
4. Айтматов Ч. (2008). Чыгармалардын жыйнагы 2- том. Повесттер, аңгемелер. -2-бас. – Б.: Бийиктик, – б.432.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү (2010). – Б., “AVRASYA JAYINCILIK”. 1- том, -б. 1460
6. Кыргыз тилинин сөздүгү (2010). – Б., “AVRASYA JAYINCILIK”. I- том., -б. 1460
7. Мамытов Ж. (1999). Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология.- Бишкек,
8. Сапарбаев А. (2015). – Азыркы кыргыз тили: лексикология. – Б. “Улуу тосмолор”, б.320